

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

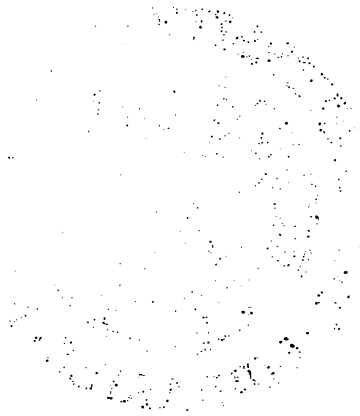
Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

GRAD
EREN
1007
BUHR

B 1,205,770

7

Ա. ՎՐՈՅՐ

(Գիտությունների ակադեմիա)

1007

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԿԵՆՏՐԱԼԻ ԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

1908

Բարձրագույն դաստիարակչության

և գիտության

կենտրոն «Գրչո»

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

Vrayr, A.

A. Vrayr k...

Ա. ՎՐՈՅՐ

(Կննսագրական նոթեր)

Հրատարակութիւն
ՅՕՐՏԻԵԱՆԱԿԱՆ
ՄԱՍՆԱԽՄԲԻ

1908

Բազու, սպարան «Տրուդ»

А. ВРУИРЪ

Баку, тип. „Трудъ“

1910

1911

1912

1913

W. J. ROSS

1883—1908

ԼԿԻՍ
ԵՐԵՎ
1007
01.11.99

Պ. Ա. Վրոյրի քեմական գործունեության 25-ամեայ յօբելեանի առիթով կազմած մասնախումբ, կարենոր համարեց հասարակության արեջի ղնդարձակ խաւերի հետ ծաւօրացնելու նամար յարգելի յօբելեարին, դիմել իրեն պ. Վրոյրին եւ խնդրել նրանից իր կեանքից յուշիկներ, որը յօբելեարը, թէն դժկամութեամբ, բայց յանձն առաւ եւ կաճարեց: Մասնախումբս սիրով յանձնում է այդ ի սպագրութեան:

ՅՕԲԵԼԵԱՆԱԿԱՆ ՄԱՍՆԱԽՈՒՄԲ

Հետամուտ լինելով հանդերձ մեր բեմական խոշոր գործիչների կենսագրականները հաւաքելու եւ հրատարակելու գործին, Արթէր և ոչ մի բողբջեմ մտածել ինքնակենսագրութիւնս գրել: Յօքնեանեական մասնախմբի դիմումը այդ առիթով մի անակնկալ էր ինձ համար, և Թէև անպատրաստ այդ բանին, մի քանի հակիրճ տողերի մէջ աշխատեցի ամփոփել իմ կեանքի և նրա յարակից մի քանի յիշողութիւններ:

Ա. ՎՐՈՅՐ

Ա. Վ Ր Ո Յ Ր

(Կենսագրական նօթեր)

Կեսաբրուարին կարող եմ յայտնել, որ ծնել եմ 1863 թ. մարտի 13-ին—մի ձախորդ ամսի ոչ-բարեյաջող ամսաբնին,—Սամաթիայում, Կ. Պօլսի այդ հայաբնակ քաղաքում ուր երկար չեմ մնացել, եւ հազիւ երկու տարեկան տեղափոխել եմ Կ. Պօլսի ասիական մասը, Սկիւսարի Ինասիե քաղաք, ուր ազատ օդում, շրջապատւած բնութեան ամեն տեսակ գեղեցկութիւնների մեջ անցել է իմ մանկութիւնը: Հազիւ 12 տարեկան ինձ հանում են քաղաքին վարժարանից եւ ուղարկում Աֆիօն Գարահիսար, Փոքր-ասիական քաղաք սովորելու, ուր գիշերօթիկ վարժարան էր հաստատւած Նեան Էֆենդի Շիւմանեանը (վերջը Աւետիկ Եպիսկոպոս, Էրզրումի առաջնորդ.) իր եղբայրներով: Մի զարհուրելի հրդեհ, որ լափեց այդ քաղաքի համարեա ամբողջ հայոց քաղաք եւ յիշեալ վարժարանը, պատճառ դարձաւ որ Կ. Պօլիս վերադառնամ եւ

ուսումնա շարունակեմ Սկիւսարի «նեմաբան» յորջորջող դպրոցում, ուր կրօնուսոյց էր Մասթոս եպ. Իգմիրլեան: 15 տարեկան էի, որ ծնողացս հետ Կովկաս տղափոխեցիքն:

Դեռ 4. Պօլիս եղած ժամանակ, շատ մանկահասակ, բայց յաճախ առիթներ ունեցել էի յատեն յաճախել, եւ այդ այն տարիքում ուր սովորաբար մանուկները հազիւ են ընկնում հասարակական այդպիսի վայրեր: Սկիւսարի Բաղլար-Բաշիի քահանայ, որի անտարբերութիւնը Յակոբ Վարդուկեանն էր, միաժամանակ հանդիսանում էր նաեւ քահանայական գործի արտօնատէր: Բացի նրանից ոչ ոք 4. Պօլսում իրաւունք չունէր հայերէն կամ քիւրճերէն ներկայացումներ տալ կանոնաւոր խմբով: Այդ խմբում փայլում էին այնպիսի ոյժեր՝ որպիսիք էին Գարագաշեան ֆայրերը, Աստղիկ, Հրաչեայ, Մնակեան, Պենկլեան, Թրեանց, Ռեսունի, եւ ուրիշ շատերը մեր բնական աստղերից, որոնք համախմբւած էին այդտեղ: Խումբը բացի հայերէն եւ քիւրճերէն պիեսներից, ներկայացնում էր նաեւ օպերետներ ու բալետներ. որոնց մեզ մասնակցում էին անխափ բոլոր դերասանները՝ չնչին բացառութեամբ: Այդ սպաւորութիւնների տակ էր անուշ, որ մեր տան փոքրիկ պարտէզում մի քահանայ շինեցիքն ընկերներով. սկսումք փորձեր անել ներկայացնելու համար հենց առաջին պատահած տղային պիեսը՝ որի անունն էր «Ս. Պօղոսի եկեղեցւոյն զանգակահարը»:

* *

1879 թ. Թիֆլիսում սկսեց «մեծական» կոչւած խմբի կանոնաւոր ներկայացումները՝ որոնց «մեծական» յաճախորդն էի: Նախ Ադամեան, Աստղիկ եւ Սիրանոյշ հիացնում էին հասարակութեան իրանց խաղով: Թիֆլիսի beau-monde-ը ուղղակի հրապուրւած էր այդ հիմնարկութեամբ, եւ նրա բովիչ ազդեցութեան տակ վրացախօս եւ մանաւանդ ռուսախօս հայ շրջանները ճգնում էին հայերէն բոթովել: Հենց դրանց ազդեցութեան տակ դարձեալ սկսեցին մեր տնային խաղերը, ներկայացումների փորձերը. բայց Թիֆլիսը ունեցել էր արդէն իր ազդեցութիւնը, փորձում էինք զրել մեր ոյժերի համապա-

սասխան պիեսներ եւ այդ ներկայացնել: Աւեն մի բասերաւաւան մեզ նոր հիւրեր էին բերում Կ. Պօլսից: Գարազաւան Բոյրեր, Մնակեան, Հրաչեայ: Նոր անձնաւորութիւններ իրանց տղանդի ինքնասէպ արտայայտութիւններով ու շնորհով: Այդ միջոցներին եր, հազիւ 18 տարեկան, մայ նշանաւոր Քիւրքնեանի մօտ լուսանկարչութիւն սովորելու: Նոյն տան մեջ եր բնակւում եւ Մերեմըր: Չր գիտեմ ի՞նչ եր նկատել այդ մարդը իմ մեջ, եւ մի առաւօտ դարձաւ եւ յանկարծ իր բամբ ձայնով բացագանչեց.

— Արա՛մ, եկուր դերասան եղի՛ր:

Մինչ այդ օրը շատ էի սիրել բասրոնը, նոյն իսկ մանուկ հասակից փորձեր էի արել բեմ ելլելու, բայց այդ բոլորը ինձ բռնում եր մի հանելի ժամանց: Սրբէք, եւ ոչ մի տոպէ չեմ մտածել դերասան դառնալ, քեւ շատ մանրագնին կերպով հետեւել էի եւ նրանց խաղը բնագոյնով: Քիֆիլիսի նախկին «ամառային» կոչուող բասրոնի նեղ, խեղդուկ գալլերեայի պատերը իւրաքանչիւր ներկայացման խաղամիջոցին վկայ եւ ակնաստ էին մեր, մտական յանախորդներին այնպիսի՛ տաք եւ բուռն վիճաբանութիւններին— այս կամ այն դերասանի խաղի եւ դերակատարութեան նկատմամբ—որ սեպ պէտք եր լինում այդ տաք գլուխների աղմուկը չափաւորելու համար հսկիչ ոստիկանի միջամտութեան...:

— Դերասան դառնա՛լ, որոճում էի եւ— դուրս գալ եւ ներկայացնել հազարաւոր ամբոխի առաջ, առատ լուսաւորւած դահլիճում, դառնալ իւրաքանչիւրի բնագոյնութեան առարկայ— սրբէք՛. այդ իմ գործը չէ՛— վնասեցի եւ վերջնականապէս, եւ լուռ ու մուկ սկսայ գործիս նայել եւ լւանալ Քիւրքնեանի տաք հազարաւոր լուսանկարչական պատկերները:

* * *

1883 թ. ակաւնից «մտական» կոչւած խումբը գտաւ իր վախճանը եւ Քիֆիլիսի բասրոնական աշխարհը միանգամայն մտնուեց մոռացութեան, եւ արեւի ցաւալին այն է, որ

խափանւած փայլուն հայերէն ներկայացումները վերսկսելու եւ ոչ մի նեոյլ չկար:

Նոյն տարւոյ յունիսի սկիզբներին եր, երբ այցելեցի իմ մի նոր ծանօթիս, Վրթանէս Փափագեանին, որի սենեակը հաւաքատեղի եր դարձել մի խումբ երիտասարդների, ի բիւս որոց եւ բասերասերների, որոնք մտադիր էին այդ ամառ մի շաբթ ներկայացումներ կազմակերպել Միֆայէլեան փողոցի վրայ զտնուող «Առեւտրական կլուբ»-ում:

— Ահա՛, Արամին էլ վերցրե՛ք -- դիմեց նրանց Փափագեանը, նա էլ կարող է մասնակցել ձեր ներկայացումներին:

Սս սկզբում դժուարացայ -- ըստ իմ հաշուոյ բնաւորութեան -- բայց յետոյ համաձայնեցայ փորձել, եւ իմ իբր թէ փորձուած քնկերներս ինձ յասկացրին է. Տեր-Գրիգորեանի «Մօղա» պիեսում 60-ամեայ Գրիգոր աղայի դերը: Մի վառվառուն, 20-ամեայ անփորձ երիտասարդ, թէ ի՞նչ կարող եր լինել այդ 60 տարեկան ծերունու կաշիի մեջ՝ այժմ շատ լաւ կարող եմ ինձ պատկերացնել:

Այդ ներկայացումների շաբթի մինչեւ օգոստոս շաբաթ-նակուեցին:

Նոյն տարւոյ սեպտեմբերին Քիֆիսում կազմակերպուեց դերասանների մի խումբ Գ. Չմեկեանի ղեկավարութեամբ, եւ ամառային ներկայացումներին մասնակցող դերասանները ինձ էլ իրանց հետ առաջնորդեցին դէպի նորակազմ խումբը:

Բայց մեր խումբը եւ իր ռեպերտուարը շատ հեռու էին այն փայլուն խմբից, որի ներկայացումներից երես եր առել բասերո-նասեր հասարակութիւնը եւ երեւի այդ պատճառով էլ պատ-ւում եր մեր շուած ներկայացումները... իր բացակայութեամբ:

Հազիւ 1—2 ներկայացում շուած էինք, երբ Բօլզարիայից Քիֆիս եկաւ դերասան Քրեանցը (Քուրեան). իսկոյն միացաւ մեզ, եւ սկսեցինք փորձել նրա հռչակաւոր «Դօն-Գրեգորիօն»: Ինձ վիճակեց Փիլիքթոյի դերը. դժուարանում էի խաղալ. Քրեանց ինքը սկսեց ինձ հետ պարապել այդ դերը պատրաս-տելու համար: Ի՛նչպան Ամասունին բասերոնումն եր այդ գիշեր-

իբր հին բասրոնական գործիչ, լսել էր Քրեանցի անունը եւ եկել էր անձամբ գնահատելու: Բայց որոշեալ ժամին վարագոյրը չէր բարձրանում, որովհետեւ ծախւած տոմսակների գումարը բաւական չէր բասրոնի վարձը վնարելու: Եւ Ամասունին Այ. Քահիրեանի հետ միացած լրացրին 30—40 բուբլի պակաս գումարը, եւ վարագոյրը բարձրացաւ:

Մտալի, անվերջ ծիծաղ էր որով դորդում էր այդ զիւրեր Արժունու բասրոնական դահլիճը. եւ այդ զիւրեւայ սակաւաբիւ հանդիսականները գոհ ու զւարթ տուն վերադարձան: Ասում էին, որ հանդէպ այդպիսի մի աննման Դոն-Գրեգորիօյի, իմ Փիփեթթօն բոլորովին չնսեմացաւ:

Անցաւ 1—2 ներկայացում էլ, եւ դրանցից գոյացած մի փոքրիկ հասոյթ պիտի բաժանուէր ընկերների մէջ: Ինձ բաժին էր հանւած մօտ երկու բուբլի: Մի գումար՝ որ առաջին անգամ պիտի ստանայի բասրոնից: Բայց լսելով ինձ տեսելու փողի մասին, խմբի առաջնակարգ անդամներից մէկը խիստ բարկացաւ, եւ բոլոր ոյժով արողը գետնին խփելով բողոքեց մի սկսնակի վարձատրելու դէմ: Բոլորը լսել էին. իսկ ինձ մնում եր այդպիսի վիրաւորանքից յետոյ դառնացած հեռանալ խմբից:

* * *

Քուրեանի միջամտութեամբ եւ խնդրանքով, իմ կապը խմբի հետ չկտրեց բոլորովին, եւ երբ նեղն էին ընկնում, Քուրեան միջամտում էր եւ ես խաղում էի... ձրիաբար:

Յաջորդ տարին «Կարա-Մուրզա» ստորագրութեամբ մի յայտարարութիւն երեսաց «Մշակ» լրագրում, որով կոչ էր անում հայ երգեցողութեան սիրողներին գալ իր մօտ մի ֆառաձայն երգեցիկ խումբ կազմելու համար: Իբր սիրող, ես առանձին ուժադրութիւն դարձրի այդ յայտարարութեան, բայց զուցէ եւ անհոգութեան մասնուէր այդ, եթէ մի երեկոյ, վրաց բասրոնում, չձանօթանայի պատահմամբ Կարա-Մուրզայի հետ՝ ուր նա օրկեստրն էր կառավարում: Իմ հարցմանս, թէ արդեօք նայն ինքը, Կարա-Մուրզան չէ՞ր իմ խօսակիցս, սրի

յայտարարութիւնները կարդացել էի, եւ հաստատական պատասխան ստանալուց յետոյ հարցրի իր յայտարարութեան ի՛նչ հետեւանք ունենալու մասին:

—Նրկու հոգի եկել էին ինձ մօտ բացակայութեանս, եւ այնուհետեւ այլեւս ոչ ոք չէ երեւացել, — պատասխանեց Կարա-Մուրզա դառնացած:

—Կուգամ վաղը երեկոյ Ձեզ մօտ եւ խօսենք այդ մասին, — անելացրի եւ հրածես տալով:

Յաջորդ օր մեր տեսակցութեան ժամանակ, եւ միանգամայն հրապուրեցայ Կարա-Մուրզայի ծրագրից, որ քեւ ղժար, բայց անիրագործելի բան չէր: Յայտնեցի նրան, որ ես գիտեմ Կ. Պօլսի դպրոցներում այն ժամանակ երգուող շատ երգեր — քեւ ոչ ժողովրդական:

Այնուհետեւ խօսակցութիւնը դարձաւ ղժարին խնդրի, խումբը կազմակերպելու վրայ, որ Կարա-Մուրզային դրել էր անելանելի դրութեան մեջ:

—Դրա միջոցն էլ կայ. կը խնդրենք Քամոյեանց եկեղեցու խմբապետ Միխայէլ Շահլամեանցին (այժմ սարկաւազ Պետերբուրգի եկեղեցում) որ իր խմբով գայ մասնակցի: Միխայէլ վերին աստիճանի երաժշտաւոր է, չի մերժի:

Յաջորդ օր Միխայէլի հետ Կարա-Մուրզայի մօտ էինք եւ նա սկսել էր արդէն ինձ երգել տալ «Բամբ... որոտան»-ը, «Արիք հայկազունք»-ը, «Ահա հրեշտակ»-ը եւ այլն: Նրգերը ձայնագրուում էին: Յաջորդ օրերը Միխայէլ իր խումբը բերաւ, բաղկացած 16 հոգուց, դրանց քումն էր, այն ժամանակ եկեղեցու տիրացու եւ այժմ երգիչ Ամիրջանեանը, յետոյ միացաւ Վարդիկեանը եւ Ենիկոյփեան: Ներսիսեան դպրոցը արգելեց իր սաներին մասնակցել. խմբի պակասը դարձեալ լրացւեց. տւեց Քիճիխում 1885 թ. առաջին համերգը, եւ հասարակութեան սրտագին ընդունելութեան արժանացաւ: Նրկորդ համերգից յետոյ հիւանդութեանս պատճառով եւ հեռացայ իմ սիրած գործից:

* * *

Նոյն տարւայ յունիսին եր, որ դերասանուհի Ե. Չաբէլը ինձ առաջարկեց մի ճանապարհորդութիւն կատարել զաւանդները: Ես ընդունեցի, եւ որոշեցինք Ախալցխայից սկսել դէպի Ալեքսանդրապոլ-Սրբեւան: Դա իմ առաջին դերասանական ֆայլերն էին դէպի զաւանդները: Մի ծանր եւ արկածալի ճանապարհորդութիւն: Միխայիլովո կայարանից մի բեռնակիր Ֆուրգոն հասցրեց մեզ մինչեւ Ախալցխա: Տրիկինը տեղաւորեց իր մի յանձնարարականով ֆալսի Նդիա ֆահանայի տանը: Ես մնացի միայնակ եւ հիւրանոցի ծանր ծախսերի յուծի տակ ճնշուած: Խ. Վ. Ստեփանէն, իմ նրան արած այցելութեան միջոցին առաջարկեց բնակել դպրոցում որ փակւած լինելուն պատճառով դատարկ էր: Նախկին դերասանը իր ուրախութիւնը յայտնելով աւելացրեց.

— Տասնեակ մեծ-փոքր սենեակներ կան այնտեղ, ընտրիր, եւ բնակիր ուր որ կուզես:

Միտով ընդունեցի այդ հրաւերը, որ իմ ծախսերը թերեւաւ ցրուց: Միւս կողմից Ե. Նդիան էր ամեն օր իր սեղանը ինձ առաջարկում:

Կատարեալ «Քուչունք երկնային» էինք:

Մեծ, տաս մեծ դժարութիւններով կազմեց քատարներէ խումբը, որովհետեւ այդ միջոցին ֆաղաքը յուզուած էր երկու կուսակցութիւնների մինչեւ արիւնհեղութեան հասնող պայքարով: Մի կողմին պատկանողը չէր ուզում միւս կողմին պատկանողին հետ բեմ դուրս գալ:

— Մուկուչին տղան որ խաղայ, ես չեմ խաղայ:

— Ենկոտեց մանչն որ կայ, ես չկամ...

Եւ այսպէս անվերջ:

Անհնար էր լինում հասկացնել նրանց, որ մենք ո՛չ «ուզեանց» էինք, ո՛չ «չուզեանց», ինչպէս անւանում էին իրանց այդ կուսակցութիւնները:

Մի տաս հետաքրքիր եւ փափուկ դրութիւն էր ստեղծել ինձ համար, այդ իմ առաջին ֆայլափոխին. հիւրն էի համար-

ում և որն վարդապետ Ստեփանէին, քանի որ բնակում էի նրան յանձնուած դպրոցական շինութեան մէջ, եւ նա պարագլուխն էր պայքարող կուսակցութիւններէից մէկի. միւս կողմից ամեն օր նաեւ էի հրաւիրուած սեր-Յղիայի սանր, ուր հիւր էր Տ. Զաբէլ, եւ հակառակ կուսակցութեան պարագլուխներէից մէկն էր համարուում, քանի որ վարդապետը հրապարակով, ժողովրդեան ներկայութեանը, սեր-Յղիայից իր զանգակի համար հաւաքած փողերի հաշիւն էր պահանջել: Անհանելի էր դառնում իմ գրութիւնը: Վարդապետը սովորութիւն ուներ առաւօտները շրջագայել եկեղեցու բակում, ուր տեղից էր նաեւ իմ ճանապարհը. բաւական երկար էր տեսնում մեր խօսակցութիւնը եւ առհասարակ քաղաքում բարբոտած խոսվածքներէն շատերն էր կատարում:

— Ժողովուրդը անբարոյական, զոհ, քանակները կաշարակեր, կռապաշտ. երեսկայեցեք պ. Վրոյր, ի՞նչ պիտի սովորի ժողովուրդը այն քանակներից, որ այս ձեռով է սկսում ժամերգութիւնը՝ «Օրհնեալ սեր մեր Յիսուս Քրիստոս ամեն»,— կաց ես քու հերը կանիծեմ: «Հայր մեր որ յերկինս ես»— անորդի, «սուրբ եղիցի անուն քո»— կաց մի ժամը պրծնեմ...

Եւ այս բոլորը նախկին դերասանը ձեռացնում էր անկողանի եւ կատարեալ նշուածութեամբ:

Քալիս էր նաեւ ժամանակը, այստեղ էլ ծերունի սեր-Յղիան էր սկսում իր բուն զանգասները վարդապետի դէմ, որ վերջանում էր գինու բաժակը ձեռքին գլխաբաց անեծքի տարաւ տեղադրել վարդապետի գլխին:

Քաղաքը ամբողջապէս իր ներքին, ճնային կռիւներով զբաղուած, անհիշատակութիւն ցոյց տուաւ դէպի մեզ ու մեր ներկայացումները. «Ժամանակակից սեր» ու «Մանդուխտ»-ը մեր ռեպրեսուարի աչքի ընկնող պիտաներն էին:

Հազիւ ձեռք բերինք մեր ներկայացումներից մի ճանապարհաձայն, եւ ուղեւորեցանք Ախալքալաք, իսկ այնտեղից Ալեքսանդրապոլ, Կարս, Երեւան, Էջմիածին եւ Իգդիր՝ ուր լսեցինք որ Ադամեան վերադարձել է Ռուսաստանից Քաղու եւ ներկայացումներ է տալիս:

Շատ փորձաքիւրների ենթարկւեցինք Իգդիրում, այդ բայձայական կռիւների կլասիք հայրենիքում: Դպրոցը,—որ փակւած էր կառավարութեան կարգադրութեամբ, եւ երեւի իրենց կակիծը մեղմելու համար, գիւղի տղայքը նրա բոլոր ապակիները ջարդ ու փռուր էին արել—յանձնւած էր երեցփոխին, նա էլ բանային յանձնել էր իր արարմունքներով յայտնի տէր-Սամուէլին, որ ոչ մի կերպ չէր համաձայնուում բանային մեզ յանձնել: Երեցփոխը ուշարկում էր ֆահանային, ֆահանան Երեցփոխին, իսկ դրա պատճառով... պատճառը այն է եղել, որ ֆահանային պատահելիս նրան չիտ բարեւել...:

* * *

Գիւղի «երեւելիները» մեզ առաջնորդեցին գիւղի այն խանը կամ ֆարվանսարան՝ ուր Տանկաստանից երթեւեկող խաւնարած ֆրդերը զիւերում էին իրանց արջառներով: Շատ աննախանձելի էր մեր օրեւանը՝ որ քեւ առաստաղով միացած ախոռի հետ, բայց նրանից 2—3 տախակով միայն բաժանւած էր: Այդտեղ, մեր գլխի վերեւ էին թառած 2 ախոռող իրանց ընտանիքներով: Արարատեան դատի յատուկ ձմեռը ծանրացել էր իր բոլոր դաժանութեամբ. ցուրտ էր: Խնդրել էինք վառել այդ սենեակի զարդը, մի ծանցուած ու ծակոտւած թիթեղեայ վառարան, եւ վառւելուն հետ խնդրեցինք հանգցրնել, որովհետեւ ծուխը ամբողջապէս դուրս էր գալիս: Ստիպւեցանք մեր ունեցած զգեստներում փաթարել ու պառկել. ես զգեստաւորեցայ Սանատուկ թագաւորի հանդերձներով ու ծիրանիով, իսկ տ. Զաքէլ իր Սանդուխտի մոյգ-կապոյտ կտակ ետպիկով. վերարկուններս մեր անկողինն ու վերմակն էր: Անցաւ մի կերպ այդ «միւշեւ վերջին դատաստան տեւող» դաժան զիւերը:

—Այդ ի՞նչ է ձեր կերպարանքը, տ. Զաքէլ, գոչեցի ապեւած:

—Ի՞նչ կայ որ:

—Նայեցէ՛ք հայելին:

Հանեց իր կապոցից փոքրիկ հայելին եւ նայեց սարսա-

փած. կապոյս շապիկը ներկը չուէր եր, եւ կապոյսի եր ներկէլ
սիկնոջ ձեռքերն ու երեսը: Իմ Սանասրուկիս զգեստի զոյնը
երեւի աւելի ամուր եր. մնացել էի ավնաս:

Յաջուդ օրը տեսնելով մեր խղճալի դուրքիւնը իր տունը
հրաւիրեց մեզ գիւղի սոված սւ աղֆաս ուսուսիչը՝ Մկրտիչ
Ջաֆարեան (վերջը քահանայ): Ձեռ կարող երեւակայել քե ի՛նչ
հանոյժով վայելում եր ամբողջ զիւեր ցրտից սառած ոսկոր-
ներս աղֆաս ուսուցչի վառարանի անշափ դուրեկան ջեր-
մութիւնը:

Քասերասերների հետ միացած, լրագրի համարներով
թղթեցիմն լուսամուտներն, իսկ սներից բերած թախտերով ու
կապտերներով շինուեց դեկորացիաներն ու վարագոյրը: Ներ-
կայացումը կայացաւ, եւ մեծ բաւականութիւն պատճառեց
փոքրիկ ինտիլիգենտ երիտասարդներին, որոնք ցաւում էին մեր
մուտքի սակաւութեան համար: Իմ նպատակն եր ձեռք բերել
նանապարհածախս եւ օր առաջ չել դեպի Քիֆլիս: Բայց
չը յաջողեց: Մեր ցաւալի դուրքիւնը ուսուցչութեան առաւ
Իգդիրի գաւառապետի օգնական Տիգրան Շահխաթունեանը,
եւ յանձն առաւ դիմել նայ բեմի նակասագրական միջոցին,
տօնակները ծախելուն: Բ. ներկայացման հասարակութիւնը
բաւականաչափ եր, եւ մեր նանապարհածախսը ապահովւած:

Ամբան սկզբում սկսւած մեր նանապարհորդութիւնը
դեկտեմբերին վերջացաւ, եւ մենք ցուրտ ձմեռն երբեմն Ֆուր-
գօնով եւ երբեմն էլ սահնակով վերադարձանք Քիֆլիս:

* * *

1886 թ. կազմեց Քիֆլիսում զտնող դերասաններից մի
խումբ բնկերական պայմաններով, Աղամեանը Քիֆլիս հրա-
ւիրեց միասին ներկայացնելու իր նոր կատարելագործւած
Ռեպերտուարը, Համիտ, Օթելլօ, Քին, Կորրադօ, Ուրիել Ակօս-
տա: Աղամեանի երեւալով հասարակութեան քմբած ետանդը
բորբոքեց: Արժուճու փոքրիկ թատրոնական դահլիճը չեր
բաւականանում տեղաւորելու հասարակութեան հոսանքը: Մա-
լիս ամսին ներկայացումները վերջացան: Հասարակութեան

խանդավառութիւնը արսայայտեց աւելի ուժեղ կերպով: Կազմեց մի բաժնուական մասնաժողով, որի անդամներն էին Ի. Փիթով, Ալ. Մանքաւեան եւ Դր. Փրիդոնեան, որոնք յանձն առան ջանել առաջիկայ 1886—87 բաժնուարջանը:

Մայիսին վերջացան մեր ներկայացումները եւ Ադամեանի հետ կազմեց մի խումբ սկսաւ նախապահորդել Վլադիկավկազից-Մոզդոկ, Պեստիգորսկ, ուր խումբը ցրեց. եւ ես Ադամեանի ու Զաբէլի հետ զնացինք Նկասերինօլաւ, եւ ապա Թեոդոսիա:

Փամանակին հաւաքեցինք Թիֆլիս: Կ. Պօլսից հրաւիրեց էին նաեւ Դոհարիկ եւ Կիւրեղեան, որոնք ստանում էին 300 ռ. Ադամեան 400, իսկ մնացեալներս մեր դեկավարները առաջարկեցին.

— Բոլորիդ ամսական 30-ական ռուբլի ռոնիկ, կը համաձայնե՞ք լաւ, չե՞ք համաձայնի՞ խումբը գոյութիւն չէ կարող ունենալ:

Խմբի մեջ էին նաեւ Աւայեան, Տեր-Դաւթեան, Աբէլեան... Համաձայնեցինք...

Այդ բաժնուարջանի դեֆիցիտն էր կարծեմ 3000 ռուբլի:

* * *

1888 թ. ուղեւորեցայ Կ. Պօլիս: Զարմանալի զուգարկաւորեամբ նոյն տարին եկաւ նաեւ Ադամեան: Մաղաքեան, նախկին դերասանը որ վաղուց էր հրաժարեալ բեմից, յանձնեց Ադամեանի մի համեղ պատահաւ տեսաւ եւ ձեռնարկեց նրա համար խումբ կազմակերպել: Դերասաններ համարեալ չկային: Սղաձը «Օսմանեան» խումբն էր, որ Մնակեանի առաջնորդութեամբ բուրբերէն էր խաղում, եւ համաձայն չէր ոչ մի պայմանով բոլոնելու, որ իր խմբի դերասանները մասնակցեն նաեւ Ադամեանին:

Իբր միակ ծանօթ դերասանը Ադամեանի ռեպրէզուտիւն, ես մի գիւտ էի թէ Մաղաքեանի եւ թէ Ադամեանի համար: Մի կերպ խումբը հաւաքեց. սկսեցինք ներկայացումները: Մեծ էր հետաքրքրութիւնը, եւ բաժնունում խումբն բազմութիւն էր

լինում: Բայց Մաղաֆեան շատ էր նեղում դերասանուհու չգոյութեան պատճառով, և նրա գլխաւոր պայմանն այն էր, որ անպատճառ է ժանազան լինէր:

Զր գիտեմ որտեղից լսել էր, որ Սամարիայում—ուր ևս բնակւում էի—մի ընտանիք կայ աղքատ, որ 6 աղջիկներ ունի: Մեծ եղաւ զարմանս, երբ մի առաւօտ վաղ Մաղաֆեան տեսայ Սամարիա մեր տանը: Յայտնեց իր գալու պատճառը. բայց ո՞րտեղից գտնեիմ կամ իմահային այդ ընտանիքի ով լինելը և ուր բնակւելը: Խորհուրդ տուի դիմել եկեղեցի: Այնտեղ էր հերքապահ ֆահանան և հարցրին, արդեօք չէ՞ր ճանաչում այն աղքատ ընտանիքը՝ որ 6 աղջիկներ ունի: Քահանան հեռուից-հեռու ճանաչում էր ինձ, և խորհրդաւոր հայեացք ձգելով վրաս, անելացրեց թէ իմը ճանաչում է այդ ընտանիքը... բայց թէ անյարմար է...

Քահանան կարծել էր թէ խնդիրը ամուսնական է:

—Ո՛չ, տէր հայր, շեշտեց նորից Մաղաֆեան. ուրիշ գործի համար է: Եւ այդ ընտանիքի հոսցէն ստացանք:

Մի մանկահասակ աղջիկ դիմաւորեց մեզ, և վեր վազելով կանչեց մի 17—18 տարեկան աղջկան, որ մեզ ներս հրաւիրեց: Մաղաֆեան ծնողներին հարցրեց, և իմացանք որ բոլոր փոքրերն էլ գնում են աշխատելու: Կարծեմ մայր չունեին, իսկ հայրը գալու էր երեկոյեան:

Եկանք կրկին անգամ երեկոյեան և հայրը ընդունեց մեզ:

Մեր այցելութիւնը այդ տան մեզ մեծ հետաքրքրութիւն էր առաջ բերել, և ինչպէս երեւում էր ընդունելութեան ձեւից, արտաքին մեզ էին սպասում:

Մաղաֆեան, ակնոցը ֆիւն տեղաւորելով սկսեց իր ճառը, նախ բացատրել ջանալով բարոնի նշանակութիւնը, նկարագրելով մի շնորհալի դերասանուհու սպասող փայլուն ապագան, առատ նիւթական վարձատրութիւնը, հասարակութեան մեջ ունենալիք դիրքը և այլն, և այլն: Ամենք խորին լուրջեան մեջ լսում էին, երբ Մաղաֆեան սպառած իր ճարտասանական բոլոր պատարը, վերջացրեց իր ճառը, յայտնելով

որ եկել է իր օրհորդներից մեկին քաջորնում պաշտօն առաջարկելու: Բոպեական լուսփունից յետոյ, հայրը մի շաբաթուկ շեշտով խօսեց.

— Էֆենդի, մենք աղքատ ենք, մեծ դժարութիւններով կը նախենք մեր հացը, բայց եւ այնպէս եւ դերասանուհի դարձնելու աղջիկ չունենալ... եւ որքան հնար եր կծու հեզուրեամբ ընդգծեց դերասանուհի բառը:

Մաղաքեան մի քանի խղճուկ, քափքփուկ բառերով կրկին շարունակեց, ցոյց տալով որ կեանքում շատ այդ տեսակ մեծամեծներ է լսել, եւ դարձեալ իր խօսքը առաջ տարել, բայց հայրը անդրդեցիլ եր. եւ այս անգամ տեսնելով նրա վերին աստիճանի անհանգստութեան նշանները, Մաղաքեան ինքը լռեց եւ խօսքը վերջացրեց կիսա-սպառնալիքով.

— Վերջը շատ կը զղջամք, բայց արդէն ուշ կը լինի, որովհետեւ մենք ուրիշը կը գտնենք ձեր աղջկայ փոխարէն:

— Մենք սովոր չենք այդ նամբաններով ապրուստ նախել, կրկնեց հայրը, որի խօսքերից երեւում եր, որ դերասանուհի լինել, նրա համար հոմանիշ եր մի շատ անպատկառ արհեստի ձեռնարկել:

Մեզ հետ դուրս եկաւ հայրը, գամբիւղը ձեռքին, եւ մեծ եղաւ իմ ապշութիւնը, երբ այդ ձեռքին մօտեցաւ Մաղաքեանին եւ ասաց.

— Էֆենդի, 5 դուրս հացի փող չե՞ք կրնար տալ ինձի... Որին ի պատասխան Մաղաքեան ծանր յանդիմանութիւնների եւ կատաղանքների տարափ տեղաց գլխին եւ երկարուղու կայարանը ուղղելով աւելացրեց.

— Սա ստակ չունիմ ձեզ պէտքերին տալու...:

* * *

1889-ին ուղեւորւեցանք Աղամեանի ու Մաղաքեանի հետ Զմիւռնիա, ուր մի քանի դերասաններու միացնելով մեզ, մի խումբ կազմակերպուեց եւ այնտեղ Աղամեան վերջին անգամ արտասանեց իր հանճարի ասեղծագործութիւնները:

Վերադարձանք եւ ծանր քիւրիմացութիւնների եւ զրկում-

ների պատճառով, ես միանգամայն հեռացայ Մաղափեանից, եւ հակառակ ցանկութեանս՝ նաեւ Աղամեանից—որ ի դէպ է ասել—գտնուում էր կատարելապէս Մաղափեանի նիրաններում, որին շահագործում էր կատարելապէս:

Նոյն քիւ ձմեռանն էր, որ Խաս-գիւղում կազմեցի բասերասերների մի խումբ, զլիաւորաբար ժողովրդի մասշելի մի շարք պիեսներ խաղալու: Խումբը սկսեց «Վարժապետ»-ով իր գործը, որ ես ու Յ. Խնդիրեան, միացած գրել էինք: Մամուլը խանդավառ յօդածներով ողջունեց մեր ձեռնարկութիւնը: Թաղում սկսեց մի խուլ տարածայնութիւն. մի խումբ մարդիկ, լոկ անձնական հաշիւներից դուրս, չէին կամեցում որ խմբի անդամներից մէկը մասնակցի ներկայացումներին, եւ նրա հեռացումն էին պահանջում: Այդ պահանջը որքան տարօրինակ, այնքան էլ զայրացուցիչ էր: Պիեսի հեռացնէին մի բոլորովին անմեղ, եւ խմբում լաւ տեղ բռնող մի նախկին փորձած բասերասերի: Այս վեճի շուրջը անհազին աղմուկ բարձրացաւ քաղում. մինչեւ մասնութիւն էլ եղաւ ոտսկանութեան՝ թէ «Թուաստանից եկած» մի մարդ խռովում է քաղի հանգիստը. բայց դեռ խասութիւնների շրջանը չէր եւ անհետեւանք անցան այդ բոլորը: Դուք մեր բ. ներկայացումը՝ «Պէպո»-ն, որ փոխադրել էի Պօլսի ժողովրդական բարբառի: Այդ պիեսի ներկայացումը հասարակութեան խանդավառութիւնը ծայրայեղ աստիճանների հասցրեց: Նոյն խանդավառ վերաբերմունքը նաեւ մամուլի կողմից: Պատաստում էինք «Խաբաբալան», երբ ես 1890 թ. գարնան ուղեւորեցայ Կովկաս: Այդպիսով էլ գեղեցիկ սկզբնաւորութիւնը մեռաւ իսպառ:

* * *

1892—93 թ. օր. օր. Վարդիթեր, Մարի-Հրանոյե եւ Ալիքանեան դերասանները ելան Կ. Պօլսի եւ ես միացաւ նրանց հետ կազմակերպեցին մի խումբ Բագում գործելու: Զբոսններով լի էր այդ բասերասերները, եւ ես պարտեւորով ծանաբեռնած հեռացայ Բագուից:

1895-ի ամառը մի նաճարհորդութիւն ձեռնարկեցի դէպի Սղնախ, Լազոդաղ, Զաքարայա, Նուխի եւ Շամախի: Անշափ եւ բազմասեսակ էին այն խոչնդոսները՝ որոնք պատահում էին իմ նաճարհին: Բայց «փորձութեան բաժակ»-ը ինձ համար Շամախումն էր պահուած: Կլուբը, ուր բեմն էր, քաղաքի ջոջ Այ. Լալայանցը թել էր բնակութեան համար ինչ որ մի կնօջ: Եւ նա առարկելով այնտեղ այդ կնօջ բնակութիւնը՝ չէր համաձայնում սալ դահլիճը: Դիմեցի այդ հրեւնուն, որ յայտնեց թէ իր կալմից ոչ մի արգելք չկայ ներկայացման համար: Բայց չը նայելով դրան, Լալայեանց անդրդուելի էր: Ոչ մի ինդիք, ոչ մի միջամտութիւն չօգնեց: Եւ ես, տեղական քատրաստերների հետ երկար՝ խորհրդակցելուց յետոյ, մասնաւոր սան մեջ մի փոքր դահլիճ վարձեցիմ խաղալու յեր «Քաղաքաւոր աղբար»-ը ցերեկը, կանանց համար, իսկ երեկոյեան այր մարդկանց համար: Այս միջոցին դիմեցիմ, որովհետեւ դահլիճը շատ փոքր էր:

Նոր էր վերջացել ցերեկայ ներկայացումը, երբ ինձ կանչեց նոյն քաղաքի բնակիչներից Նաջարեանցը: Լսել էր իմ եւ Լալայեանցի մեջ պատահած դէպքը, նրա յարուցած արգելք, եւ առաջարկեց իւր դահլիճը: Քատրաստերների ուրախութեանը չափ չկար: Եւ իսկապէս, Նաջարեանցի տունը, որ գտնուում էր Լալայեանցի սան հանդէպ, մի փոքրիկ իւխանական ապարանք էր: Իսկ դահլիճը՝ հրաշալի, մի կամարով երկու մասի բաժանուած, որ կարծեք շինուած էր յասկապէս ներկայացումների համար:

— Շամախում շատ-շատերը ցանկացել են զոնէ տեսնել Նաջարեանցի ոսկեգօծ պատտաններով դահլիճը, բայց չեն արժանացել: Նոյն իսկ իր ազգականները—պատմում էին զարմանով քատրաստերները եւ Նաջարեանցի այս արտակարգ վարմունքն ու տարօրինակ զոնաբերութիւնը բացատրում էին այն հակառակութեամբ եւ ասելութեամբ՝ որ կար նրա եւ Լալայեանցի մեջ:

3—4 ժամից բեմն ու վարագոյրը պատրաստեց եւ Նա

ջարեանի պատգամքից փշուղ գունուան, քէ Լալայեանցին եւ քէ ամբողջ Շամախուն յայտարարում եր այդ օրւայ տեղի ունենալիք ներկայացումը:

— Երեւի այս անհամութիւններն են պատճառը, որ մեր դերասան Աբէլեանը եւ ոչ մի ներկայացում չէ տւել իր ծնրնդավայրում—մտածեցի ես:

* * *

1895-ին կազմեց Քիճիխում մի դերասանական ընկերակցութիւն, որ սեզօնից յետոյ ձեռնարկեց մի ճանապարհորդութիւն Բաքում, Սկասերիւնօղար, Նոր-Նախիջեւան եւ Բագու որ հիմք դարձաւ 1896—97 թ.ից այնտեղ մի կանոնաւոր խմբի կազմելուն: Հրաւիրեցան Տ. Սիրանոյե եւ Քուրեան: 8 տարի շարունակեց այդ խումբը, վերջին տարին դառնալով ընկերակցութիւն, որովհետեւ քաւրոնական մասնաժողովի ինքնականը միայնգամայն սպառւել էր, եւ ոչ մի հետք չը թողնելով իբր յիշատակ իր գոյութեան: Այդ 8 տարւայ երջաններին միշտ գործել եմ Բագուում: 1904-ի զարհուրելի դէպքից յետոյ, զղայնապէս հիւանդ, արտասահման անցնելիս մտայ Օդեսսա, ուր երկու ներկայացում տւի: Շատերը մինչեւ այժմ զարմանում են քէ ինչպէ՛ս գլուխ եկաւ մի բռուն հայութեան մեջ այդ ներկայացումները: Ապա անցայ Սիմֆերօպօլ, եւ նոյն ամառը Ռոստովում գործելով վերադարձայ Կովկաս: Իսկ 1901—2 թ. ամառները ներկայացումներ էի տալիս Պետսիգորսկ, Վլադիկավկազ, Ղուբա, Դերբէնս եւ Ղզլար: Նոյն ընկերակցութիւն եղել եմ նաեւ Աստրախան:

Այս 25 տարւայ միջոցին ներկայացումներ տւել եմ հետեւեալ քաղաքներում ու վիւղերում. Քիճիխ, Ախալցխա, Ախալքալաք, Ալեքսանդրապօլ, Կարս, Երեւան, Վաղարշապատ, Իզդիբ, Սարաղամիշ, Կաղզան, Արդահան, Բագու, Բաքում, Սուրաբ, Մանգլիս, Դերբէնս, Ղզլար, Մօզդուկ, Պետսիգորսկ, Վլադիկավկազ, Սկասերիւնօղար, Ռոստով-Նախիջեւան, Աստրախան, Ղարաբիլիսա, Շամախի, Նուխի, Դիլիջան, Դանցձակ, Սղնախ, Լազօղաղ, Ջախախա, Քիլաւ, Սիմֆերօպօլ, Ղեսսա, Կ. Պօլիս եւ Զմիւռնիս:

* * *

Դրութիւնս վերջացնելուց առաջ, կը ցանկայի մասնակից անել ընթերցողիս այն խորհրդածութիւններին, որոնք ծագում են իմ մեջ այս 25-ամեայ երջանը անցնելուց յետոյ:

Ներկայումս հայ բեմը զտնուում է վերին աստիճանի անմխիթար դրութեան մեջ: Ճիշտ է, քաջոնի ներկայ վիճակը երբեք չի կարելի համեմատել այն ժամանակի եւ պայմանների հետ՝ որոնց մեջ ես բեմ դուրս եկայ, բայց անմխիթար եմ անւանում նրա համար, որ այդ 25 տարւայ ընթացքում մայրենի բեմի համար մեծամեծ ջանքեր եւ նիւթական զոհողութիւններ լինելով հանդերձ, չը տեսնուին այն արդիւնքը՝ որը սպասելի էր: Դրա պատճառները երկու էին, որոնց մէկը արտաքին կարելի է անւանել, իսկ միւսը՝ ներքին:

Ինչպէս յայտնի է, հայ բեմը սնունդ է առնում հայ ժողովրդից, եւ սնունդ է տալիս նոյն հայ ժողովրդին: Եւ դերասանները իրենց գործունէութիւնը—բնականաբար—սկսելով քաղաքներում, քաղաքներումն էլ մնացին, իսկ քաղաքների ժողովուրդը գլխաւորաբար քաջոնական գործի ասպարէզը դարձած թիֆլիսում եւ Բազում, շատ քիչ է հայտնուում: Քաջոնի գլխաւոր յանախորդը, հայ ինտելիգենցիան, գլխաւորաբար սովորած ռուսաց գիմնազիւններում եւ համալսարաններում, չէ տիրապետում հայ լեզուին այն չափով, որ նրա հոգեկան աշխարհին բաւականութիւն տայ: Շատ էլ նախօրում է մի կիսատարած հայերէն, բայց խորում, մտածում է Ղարաբաղի, Շամախու կամ Թիֆլիսի բարբառներով եւ կամ աւելի հաւանականը՝ ռուսերէն: Նա ուղղակի չէ կապւած հայ մտաւորականութեան, հայ գրականութեան, հայ մտաւորի եւ քաջոնի հետ. նա անմիջական եւ հետաքրքիր ընթերցողն է Տոլստոյի, Դոստոյեւսկի, Անդրէեւի, Արցղըբաեւի. բայց ոչ երբեք Քուչակի, Ալիւանի, Սարգսեանի կամ մի ուրիշի:

Հենց այդ տեսակէտից մի մեծ հարւած էր 1894 թ. հայ դպրոցների փակումը:

Միւս կողմից մեկ սխալից միւսն էին գլորում փողի

ոյժով հայ բեմը կանգուն պահելու ձգտող քաջորդի դեկավար
երջանները: 1879-ին Քիֆլիսում սկսող հայ բեմի նոր երջանը
մի արտակարգ, շրջուցիչ, մոդային բան ուներ իր մէջ՝ որ
գրաւում էր քաջորդի ոչ միայն հայաստան հայուն, այլ նաեւ ոչ
հայաստանի: Բայց հայ քաջորդի գոյս բուրժուական մի հաս-
տատարին էր այդ քաջաններին. երբ չեմ սխալուում 40 կ.-
նոց 80—90 հոգու տեղ միայն ուներ քաջորդի գայլերեան
հասարակութեան աւելի չունեւոր դասակարգի համար: Փար-
քամ Սոլոյակեցին իր մոդային երջագգեսի հետ դէմ շարժեց
միաժամանակ եւ քաջորդի, եւ նրա գաղափարը՝ աւանդ
բողմելով այդ ժողովրդական մասաններին:

Տարիները յաջորդում էին միմիանց, տասնեակ հազարներ
անհետ տանելով դէպի անյասակ անդունդ: «Ակումբ»-ի ծրա-
գիրը իբր աւելի ռեալ համարող միջոց յղացել էր իւրան
Ամասունին, բայց հազիւ թէ հայ մասանները այդ շեխանա-
կան՝ ակումբից մի գգալի օգուտ ունենային: Քաջորդի դեկավար
երջանները իրենց լիակատար տէր էին համարում իրենց երջա-
նում հաւաքած փողերի, եւ տիրաբար էլ վարում: Դերասան-
ները «ժողովուրդներ» էին, իսկ ժողովուրդը ոչխարի հօտ՝ որ
պարտաւոր էր տեսնել միայն այն՝ ինչ որ իրեն ցոյց էին տա-
լիս: Ցաւած արժով պիտի ասեմ, որ այդ այլանդակ ըմբռնում-
ներից դեռ եւս չէ ազատել հայ քաջորդի:

Ռուսական բեմի վայլուն աջողութիւնների ազդեցու-
թեան տակ, հայ ինտելիգենցիան սկսեց արտօրինակ կերպով
պահանջել, որ հայ իրականութիւնը իր միջից տեսնուի Մու-
կլայի գեղարուեստական քաջորդի յիշեցնող ներկայացումներ:
Բայց հնարաւոր էր այդ կա՞ր այն միջավայրը որ կարողա-
նար տալ այդ բաւարարութիւնը: Կար մի խումբ, որ բառի
իսկական մեժով՝ գլուխ դնելու տեղ չունէր, անապահով ու
անօգնական—իսկ նրա հանդէպ ինտելիգենցիան ուներ իր
տաս խիստ պահանջները հայ քաջորդից եւ դերասաններից,
նոյնպէս խստապահանջ էին եւ հայ ժողովրդի միւս խաւերը:
Այդպիսի պահանջների բաւարարութիւն տալու համար տաս քիչ է

UNIVERSITY OF MICHIGAN

3 9015 04147 0074